

DOI: <https://doi.org/10.22067/jls.2026.94663.1731>

Online ISSN: 2783-252X | Print ISSN: 3060-8171

Muhammad - 'Ārif Bukhārā'ī and the Need for a New Critical Edition of His *Majma' al-Fuṣalā'* Tazkira: A Critical Study

Hadi Bidaki¹

Abstract

Majma' al-Fuṣalā' by Muhammad-'Ārif Bukhārā'ī is one of the general biographical Tazkiras composed during the late tenth and early eleventh centuries AH (16th-17th centuries CE). The work is particularly valuable for its information on the poets of Iran, Transoxiana, and the Indian subcontinent who were contemporary with the author. To date, only the Lahore manuscript and a transcription prepared by Nafisi are known to survive. The published edition of the work was based solely on Nafisi's transcription, and many of the transcription's errors and omissions consequently entered the printed text.

The present study, supplements the limited existing information about Muhammad-'Ārif Bukhārā'ī, and critically re-examines a number of previously accepted but inaccurate claims. For example, the author's pen name has repeatedly been recorded as "Liḳā'ī", whereas researchers and critical editors edited and changed it as "Baqā'ī." Likewise, contrary to earlier claims that he entered India in 979/1571-72, available evidence suggests that this journey most probably took place in 999/1591; The article also evaluates the textual history and previous edition of *Majma' al-Fuṣalā'*, demonstrating the necessity of preparing a new critical edition on account of numerous textual problems, including missing biographies, omissions of prose passages and verses, erroneous readings, and the absence of an adequate scholarly introduction and annotations. Finally, the study briefly outlines the editorial principles of the new edition and introduces its major supplementary sections, including the introduction, appendices, annotations, and indices.

Keywords: New Research; Muhammad-'Ārif Bukhārā'ī; *Majma' al-Fuṣalā'*, The Need for Critical Edition.

Received: 28 July 2025 :: Revised: 15 September 2025
Accepted: 14 February 2026 :: Published Online: 06 June 2026

New Literary Studies,
Vol 59, No. 1, Spring 2026

1. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, University of Mazandaran
e-mail: h.bidaki@umz.ac.ir <https://orcid.org/0000-0002-0718-7096>

How to cite this article:

Bidaki, H. (2026). Muhammad - 'Ārif Bukhārā'ī and the Need for a New Critical Edition of His *Majma' al-Fuṣalā'* Tazkira: A Critical Study. *New Literary Studies*, 59(1), 31-50.
<https://doi.org/10.22067/jls.2026.94663.1731>

Authors retain the copyright. This is an open access article distributed under Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0).
<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Extended Abstract

1. Introduction

Poets Tazkiras are considered one of the most important sources of Persian literary history. A considerable portion of the information available to literary historians concerning poets and writers derives from these biographical anthologies. Each tazkira possesses its own historical and literary significance and therefore deserves independent scholarly study. Nevertheless, the critical editing and investigation of certain tazkiras are of greater priority, particularly works that either exerted substantial influence on the tazkira tradition or preserve materials unavailable in other sources. The importance of such works becomes even greater in cases where limited or fragmentary information survives concerning a particular literary milieu or historical period. One notable example is *Majma' al-Fuṣalā* by Muḥammad-ʿĀrif Bukhārāʾī, a general biographical Persian tazkira whose compilation began in the closing years of the tenth century AH (sixteenth century CE) and continued into the first quarter of the eleventh century AH (seventeenth century CE).

2. Methodology

This study is based on library research and textual analysis. Its primary sources consist of manuscript materials, printed editions, and related historical and literary works.

3. Results

Majma' al-Fuṣalā by Muḥammad-ʿĀrif Bukhārāʾī is one of the important general biographical Persian tazkiras of the late tenth and early eleventh centuries AH. The work contains important information about the literary situation and the lives and poems of poets from Iran, Transoxiana, and the Indian subcontinent. Despite the significance of this tazkira, very few witnesses of the text have survived. At present, only one manuscript copy—the Lahore manuscript—and a transcription prepared by Nafisi are known. The previously published edition of the work was based exclusively on Nafisi's transcription, despite its numerous omissions and textual inaccuracies. The new critical edition of *Majma' al-Fuṣalā* has therefore been prepared primarily on the basis of the Lahore manuscript while also collating Nafisi's transcription. In addition, the author's source materials and the diwans of the poets cited in the tazkira were consulted in order to emend corrupt readings and restore omitted passages.

4. Discussion and Conclusion

Existing biographical accounts of Muḥammad-‘Ārif Bukhārā’ī are generally brief and, in some cases, inaccurate. The present study re-examines and corrects several previously accepted assumptions regarding the author’s life and works.

- 1- The author’s poetic pen name has frequently been misrecorded as “Baqā’ī” on the basis of unreliable printed texts containing numerous transcriptional and typographical errors. However, all known manuscripts of *Majma’ al-Fuḍalā’* consistently record the name as “Liḳā’ī.”
- 2- The similarity between his name and pen name and those of two other tazkira writers—Abū al-Baqā’ Tafreshī (pen name: Baqā’ī) and Muḥammad Darābī (pen name: ‘Ārif)—has led to confusion among later researchers.
- 3- His birthplace is Bukhara, but some have mistakenly considered him to be from Badakhshan.
- 4- Before migrating to India, he travelled through several regions, including Balkh, Shahr-i Sabz, Tashkent, Fergana, Iski Baq Khazar, and Andigan. This itinerary contradicts the assumption that he departed directly from Fergana to India.
- 5- Most previous sources state that he entered India in 979 AH (1571–72 CE). However, the evidence suggests that the word *sab’īn* in these reports is likely a scribal corruption of *tis’īn*. Since the author was demonstrably present in Transoxiana until at least 995 AH (1587 CE), and since he dedicated *Majma’ al-Fuḍalā’* during this period to the ruler of Andigan, it is more probable that his arrival in India occurred in 999 AH (1591 CE).
- 6- From approximately 999 to 1005 AH (1591–1597 CE), his movements can be traced through various regions, including Orissa, Bengal, Agra, the district of Wazirpur in Sarkar-i Bayana, the Deccan, Gujarat, Agra, Lahore, Agra, Mandu, the Deccan, Ahmadnagar, Baran in the province of Ranthambore, and the banks of the Ganges River.
- 7- He praised ‘Abdullah Khan Shaybani, the ruler of Transoxiana, and Esfandiar ibn Khusraw, the ruler of Andegan, in his poems, and was introduced among the poets of Jalal al-Din Akbar and his son Jahangir, the rulers of India, but he himself did not mention the latter subject.
- 8- Mushfeqi Bukhārā’ī, Khaki Balkhi, Malek Qomi, and Nizamuddin Ahmad were among his teachers, and Qazi Abulfayz and Muhammad-Ayyub Tashkenti were among his students.

- 9- While passing and living in different regions, he met some poets, such as Fagari Samarqandi in Bukhara, Mirak Wesali and Saleh Nedai in Balkh, Najmi Kashmiri in Shahr-e Sabz, Sharhi Jami in Fergana, Dakhli Gilani in Lahore, Mahzouni Samarqandi in Baran town of Ranthambore Sobe, etc.
- 10- Although some sources claim that Muḥammad-‘Ārif survived until 1025 AH (1616–17 CE), the available evidence indicates only that he was alive until 1019 AH (1610–11 CE), and he most likely died before 1025 AH.

The preparation of a new critical edition of *Majma’ al-Fuṣalā’* became necessary because of major deficiencies in the previous printed edition, including:

- 1- incomplete or severely defective biographies;
- 2- the omission of 112 entries;
- 3- defect of some sentences and verse;
- 4- absence of some sentences and verses;
- 5- incorrect recordings in many biographies;
- 6- failure to use the sources of *Majma’ al-Fuṣalā’* and the poets’ diwans in correcting incorrect and incomplete recordings;
- 7- infiltrating additions and critical editions based on Hashem Shayeḡ’s speculations to the original text of the tazkira;
- 8- lack of a scholarly introduction on the descriptive bibliography and codicology of the work, the complete biography of the author, the necessity and method of critical edition;
- 9- lack of useful annotations for textual problems and historical and geographical proper nouns and transcribing biographies from later and unreliable sources.

The Lahore’s manuscript and the Nafisi’s transcription appear to derive from two distinct recensions of *Majma’ al-Fuṣalā’*, and their variant readings have therefore not been combined in the new critical edition. In addition to a comprehensive introduction, the new edition includes annotations in textual, historical, geographical, and lexical categories, as well as detailed indices of personal names, place names, books and treatises, verses, and hemistichs.

DOI: <https://doi.org/10.22067/jls.2026.94663.1731>

شاپای چاپی: ۸۱۷۱-۳۰۶۰ | شاپای الکترونیکی: ۲۷۸۳-۲۵۲۸

پژوهشی نو درباره محمدعارف بخارایی و ضرورت تصحیح مجدد تذکره مجمع الفضلای او

هادی بیدکی^۱

چکیده

مجمع الفضلای محمدعارف بخارایی از جمله تذکرة‌های عمومی در قرن ۱۰-۱۱ ق است که اطلاعات آن به‌ویژه در بخش‌های مربوط به شاعران ایران، ماوراءالنهر و هند که با مؤلف معاصر بوده‌اند، ارزش فراوانی دارد. تا کنون از این تذکره مهم فقط نسخه لاهور و رونویس نفیسی شناسایی شده که متن آن پیش‌ازاین فقط بر اساس رونویس نفیسی چاپ شده، اما اشتباهات و نقص‌های رونویس به چاپی آن هم نفوذ کرده است. در این مقاله اولاً اطلاعات ناقص پیشین درباره محمدعارف تکمیل و برخی از مطالب نادرست قبلی نقد و اصلاح شده است، مثلاً تخلص او در هر نسخه بیش از ده بار لقابی ثبت شده اما محققان و مصححان آن را به بقایای تغییر داده‌اند یا وی نه در سال ۹۷۹ ق بلکه در تاریخ ۹۹۹ ق وارد هند شده است؛ ثانیاً تذکره مجمع الفضلا از لحاظ کتابشناسی و نسخه‌شناسی هم بررسی شده و ضرورت تصحیح مجدد آن بر اساس چهار دلیل زیر یادآوری شده است: ۱- افتادگی یا فقدان کامل یا بخش اعظم برخی از سرگذشت‌ها ۲- نبود و نقص برخی از جملات و ابیات ۳- ضبط‌های مشکوک و مغلوط ۴- کمبود مقدمه لازم و تعلیقات مفید؛ ثالثاً روش تصحیح تازه مجمع الفضلا به اختصار بیان شده و به بخش‌های مبسوط آن مثل مقدمه، تعلیقات و فهرس اشاره شده است.

کلیدواژه‌ها: پژوهشی نو، محمدعارف بخارایی، مجمع الفضلا، ضرورت تصحیح مجدد.

تاریخ ارسال: ۱۴۰۴/۰۵/۰۶ : تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۶/۲۴
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۲۵ : انتشار برخط: ۱۴۰۵/۰۳/۱۶

نشریه علمی جستارهای نوین ادبی، شماره ۲۳۲، بهار ۱۴۰۵، صص ۳۱-۵۰
مقاله پژوهشی

۱. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه مازندران

e-mail: h.bidaki@umz.ac.ir

<https://orcid.org/0000-0002-0718-7096>

ارجاع به این مقاله:

بیدکی، ه. (۱۴۰۵). پژوهشی نو درباره محمدعارف بخارایی و ضرورت تصحیح مجدد تذکره مجمع الفضلای او. جستارهای نوین ادبی، ۱(۵۹)، ۳۱-۵۰. <https://doi.org/10.22067/jls.2026.94663.1731>

(۱) مقدمه

تذکره‌های شاعران از مهم‌ترین منابع تاریخ ادبیات فارسی به شمار می‌روند و بخش اعظمی از اطلاعات مورخان ادبی درباره نویسندگان و شاعران برگرفته از مطالب آن‌هاست. شرح احوال و آثار شاعران از دیرباز تا کنون یکی از موضوعات موردتوجه گروهی از نویسندگان بوده است، به طوری که برخی از مؤلفان که موضوع اصلی آثارشان تاریخ، جغرافی، رجال، تراجم، انساب، حکایت، قصص و دانشنامه بوده، به معرفی تعدادی از شاعران نیز پرداخته‌اند؛ بنابراین این نوع آثار را از لحاظ شمول بر سرگذشت شاعران، می‌توان شبه‌تذکره نامید؛ به طوری که ابوطاهر خاتونی برای نخستین بار در حدود سال ۵۳۰ ق در مناقب الشعرا که به احتمال قوی شامل حکایات و منتخب‌اب اشعار بوده (گلچین معانی، ۱۳۵۰، ص. ۲۹۶/۲)، به معرفی شاعران ادب فارسی هم پرداخته، سپس محمد عوفی به طور اختصاصی ژانر تذکره را با تألیف لباب‌الالباب در سال ۶۱۸ ق آغاز کرده است. طبق آمار گلچین معانی (گلچین معانی، ۱۳۵۰، ص. ۲/۹۱۶-۸۷۱)، از قرن ششم تا نهم ق به ترتیب ۴، ۱، ۲ و ۷ اثر به معرفی شاعران پرداخته‌اند و این جریان تا کنون ادامه پیدا کرده است، اما از قرن ۱۰ ق به بعد تعداد این نوع آثار افزایش یافته، به طوری که از قرن ۱۰ تا ۱۴ ق به ترتیب ۳۲، ۵۷، ۷۱، ۱۵۰ و ۲۰۰ تذکره و شبه‌تذکره تألیف شده است. هرکدام از این ۵۳۰ اثر که به طرق مختلف به معرفی شاعران و نویسندگان پرداخته‌اند، اهمیت خاص خود را دارند و باید آنچنانکه شایسته است، به مخاطبان معرفی شوند، اما تصحیح و تحقیق برخی از آن‌ها اولویت دارد، به‌ویژه آثاری که یا بیشترین تأثیر را در سنت تذکره‌نویسی به جا گذاشته‌اند یا بیشتر مطالب آن‌ها در دیگر منابع ذکر نشده است. به تعبیری تذکره‌های شاعران زمانی اهمیت بیشتری دارند که اطلاعات تاریخ ادبی اندک یا ناقصی درباره یک دوره یا کانون ادبی در دسترس مورخان ادبی باشد و اینجاست که تصحیح و تحقیق این نوع آثار در اولویت قرار می‌گیرد. یکی از این نوع تذکره‌های شاعران، مجمع‌الفضلا محمدعارف بخارایی است که تألیف آن در سال‌های پایانی قرن ۱۰ ق آغاز شده و تکمیل آن تا ربع اول قرن ۱۱ ق ادامه یافته است.^۱

پس از جست‌وجو در منابع کتابخانه‌ای و الکترونیکی معلوم شد که تا کنون در مقالات و صفحاتی از کتاب‌های زیر به مجمع‌الفضلا و مؤلف آن پرداخته شده است: مقاله «مجمع‌الفضلا محمدعارف بقایی» از عبدالحی حبیبی

۱. نویسنده این مقاله مجمع‌الفضلا را بر اساس نسخه لاهور و مقابله آن با رونویس نفیسی تصحیح و با مقدمه، تعلیقات و فهرس لازم و مفید به چاپ سپرده است.

در سال ۱۳۳۹ ش، کتاب تذکرنویسی فارسی در هند و پاکستان از علیرضا نقوی در سال ۱۳۴۳ ش، کتاب تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی از سعید نفیسی در سال ۱۳۴۴ ش، کتاب تاریخ تذکرةهای فارسی از احمد گلچین معانی در سال ۱۳۵۰ ش، کتاب هنر عهد تیموریان و متفرعات آن از عبدالحی حبیبی در سال ۲۵۳۵ ش، دو مقاله «بقایای بخارایی» و «مجمع الفضلا» در دانشنامه ادب فارسی در سال ۱۳۸۰ ش، مقاله «مجمع الفضلا» از علیرضا شعبانلو در سال ۱۳۹۲ ش و مقاله «تذکرة مجمع الفضلاى محمدعارف بقایای بخارایی» از محمد خشکاب در سال ۱۳۹۳ ش. در نهایت شعبانلو و خشکاب در سال ۱۳۹۳ ش مجمع الفضلا را بر اساس یک نسخه واحد به ترتیب به شکل طرح پژوهشی و کتاب چاپی تصحیح کرده‌اند.

در این مقاله از یک سو هم اطلاعات نادرست تحقیقات پیشین نقد و اصلاح و هم مطالب نوی درباره مجمع الفضلا و مؤلفش ذکر شده است، از دیگر سو تصحیح کنونی این تذکرة بررسی انتقادی و ضرورت تصحیح مجدد آن یادآوری شده است.

۲) بحث و بررسی

جریان تذکرنویسی در قرن نهم و به ویژه در قرن دهم ق با جدیت بیشتری دنبال شد و اغلب این نوع آثار در ادامه و تکمیل یکدیگر تألیف شدند، به طوری که تذکرة الشعرای دولتشاه سمرقندی، مجالس النفايس امیر علی شیر نوایی، تحفة سامی سام میرزا صفوی، مذکر احباب نثاری بخارایی و هفت اقلیم امین احمد رازی به ترتیب تّمه یکدیگرند. در این میان، مجمع الفضلا تکمله نویسی تذکرةهای مذکور را به نسل پس از خود یعنی خلاصة الاشعار تقی کاشانی و عرفات العاشقین اوحدی بلیانی متصل کرده است.

۲-۱) احوال و آثار محمدعارف بخارایی

محمدعارف خود را در دیباچه مجمع الفضلا بعینه «محمدعارف المشهور بلقایی» معرفی کرده و نه بار دیگر تخلصش را در متن تذکرة «لقایی» ذکر کرده است. این ضبط هم در نسخه لاهور و رونویس نفیسی تکرار شده و هم در رونویس عبدالحی حبیبی، اما حبیبی (۱۳۳۹، ص. ۵۲۴) ضبط بقایی را با استناد به متن منتخب التواریخ بداؤنی به لقایی ترجیح داده، سپس نفیسی (۱۳۴۴، ص. ۸۰۸/۲) نیز در تکمله اثرش ضبط لقایی را به بقایی تغییر داده و گلچین معانی (۱۳۵۰، ص. ۱۵۵/۲) ضبط لقایی را با جدیت بیشتری خطا و بقایی را صحیح دانسته است. ضبط «لقایی» در منابع بعدی بدون هیچ تردیدی به «بقایی» تبدیل شده و حتی مجمع الفضلاى او هم با همین تخلص به

چاپ رسیده است، اما حبیبی و نفیسی به نسخه دومی از این تذکره دسترسی نداشته‌اند تا تکرار ضبط «لقایی» را در آن مشاهده کنند و آن را تصحیفی از «بقایی» ندانند. گلچین معانی هم حتی به یک نسخه از مجمع‌الفضلا دست نیافته و فقط به شدت متکی بر حدس حبیبی و ضبط کتب تاریخی معاصر با محمدعارف بوده است، درحالی‌که تقریباً ناممکن است که ضبط «لقایی» نه در یک نسخه بلکه در سه نسخه از اثر مؤلف، آن هم نه یک بار بلکه در هر کدام ده بار تصحیف شود، به‌ویژه که نسخه لاهور و رونویس نفیسی ابداً از روی هم یا از روی یک نسخه واحد رونویسی نشده‌اند؛ بنابراین منطقی و علمی نیست که ضبط «لقایی» را در سه نسخه ۳۰ بار تکرار شده، کنار بگذاریم و ضبط کتب تاریخی طبقات اکبری، منتخب‌التواریخ و مآثر رحیمی را جایگزین آن کنیم که تنها بر مبنای یکی دو نسخه چاپ سری شده و سرشار از اغلاط کتابتی و چاپی‌اند، به‌ویژه که هم ضبط «بقایی» نسبت به «لقایی» در ذهن و زبان کاتبان و مصححان مأنوس‌تر است و هم شباهت دو حرف «ل» و «ب» و امکان تغییر آن‌ها در کتابت بسیار است؛ پس بعید هم نیست که یکی از کاتبان کتب تاریخی مذکور ضبط «لقایی» را به «بقایی» تغییر داده باشد و آن ضبط اندک‌اندک به کتب دیگر هم نفوذ کرده باشد.

علاوه‌بر نسخه‌های مجمع‌الفضلا در برخی از نسخه‌بدل‌های طبقات شاهجهانی و خزائن عامره نیز تخلص محمدعارف به شکل «لقایی» ذکر شده، اما مصححان آن را به پاورقی برده‌اند (دهلوی، ۱۹۹۳، صص. ۹۱؛ ۲۰۱۳، ص. ۲/۲۳۴؛ آزاد بلگرامی، ۱۳۹۰، ص. ۶۰۸).

به‌هرحال محمدعارف پیش از اینکه لقایی تخلص کند، مشغولی تخلص داشته و پس‌ازاینکه به ملازمت نظام‌الدین احمد هروی درآمده، او تخلصش را از مشغولی به لقایی تغییر داده است (بداؤنی، ۱۳۸۰، ص. ۱۳۶/۳). خیام‌پور (۱۳۶۸، ص. ۱۳۸/۱؛ ۷۹۰/۲) از چند شاعر با تخلص بقایی و لقایی در قرن‌های ۱۰-۱۱ ق هم یاد کرده که هیچ‌کدام از آن‌ها مؤلف مجمع‌الفضلا نیستند. مشخصات دو تذکره‌نویس قرن ۱۱ ق نیز با نام و تخلص محمدعارف شباهت داشته و احوال و آثارشان با هم درآمیخته است: اول، ابوالبقای تفرشی متخلص به بقایی که تذکره‌الشعرایی را در اوایل قرن ۱۱ ق درباره‌ی شاعران شاه‌عباس صفوی (حک. ۹۹۶-۱۰۳۸ ق) تألیف کرده که تاکنون نسخه‌ای از آن یافت نشده است؛ دوم، محمد دارابی متخلص به عارف که تذکره‌الشعرایی به نام لطایف‌الخیال دارد و نسخه آن در کتابخانه ملی ملک تهران محفوظ و متن آن چاپ هم شده است.

محمدعارف در عارف‌الآثار خود بیان کرده است: «تولد من در بخارا واقع شده» (نهایندی، ۱۳۸۱، ص. ۷۹۷)، اما دقیقاً معلوم نیست که چرا نفیسی (۱۳۴۴، ص. ۴۰۳/۱) او را «از شاعران بدخشان» دانسته است. محمدعارف

پس از مدتی از سر اضطرار و برای دستیابی به جایگاهی والا از بخارا کوچیده (بخارایی، ز. ۱۰۱۹ ق الف: ۴ پ) و در سال ۹۸۳ ق با میرک وصالی و صالح ندایی در بلخ ملاقات کرده است (بخارایی، ز. ۱۰۱۹ ق ب، صص. ۲۵۵، ۲۶۰)، سپس در سال ۹۸۸ ق در شهر سبز سکونت داشته (بخارایی، ز. ۱۰۱۹ ق، ص. ۲۶۶) و در سال ۹۹۵ ق به سیاحت تاشکند رفته (بخارایی، ز. ۱۰۱۹ ق ب، ص. ۲۸۳) و مدتی در فرغانه ساکن بوده است (بخارایی، ز. ۱۰۱۹ ق ب، ص. ۲۵۸)، اما در همان سال ۹۹۵ ق عازم سفر از فرغانه به هند بوده و از ایسکی‌باغ خزار عبور کرده است (بخارایی، ز. ۱۰۱۹ ق الف: ۱۳۶ ر).

برخلاف نظر حبیبی (۱۳۳۹، ص. ۵۲۶)، محمدعارف در سال ۹۹۵ ق از فرغانه به هند نرفته، بلکه در میانهٔ راه فرغانه به هند، وارد اندگان شده و به احتمال قوی، بین سال‌های ۹۹۵-۹۹۶ ق به دربار اسفندیار پیوسته است، زیرا هم اسفندیار از سال ۹۹۰ ق به بعد حکمرانی اندگان را بر عهده گرفته و هم به تصریح خود محمدعارف، در سال ۹۹۶ ق تألیف مجمع‌الفضلا را آغاز کرده است (بخارایی، ز. ۱۰۱۹ ق الف: ۵ ر). همچنین نقوی (۱۳۴۳، ص. ۱۰۹) و نفیسی (۱۳۴۴، ص. ۸۰۸/۲) به پیروی از نه‌اوندی (۱۹۳۱، ص. ۱۴۶۵/۳؛ ۱۳۸۱، ص. ۷۹۸) ورود او به هند را در سال ۹۷۹ ق دانسته‌اند، اما به نظر می‌رسد که «سبعین» تصحیفی از «تسعین» است، زیرا محمدعارف در سال ۹۷۹ ق هنوز وارد هند نشده و احتمالاً در بخارا یا بلخ ساکن بوده است، پس وی در سال ۹۹۹ ق وارد هند شده و مدتی در اورپسه و بنگاله ساکن بوده است، سپس از آنجا به آگره رفته (نه‌اوندی، ۱۳۸۱، ص. ۷۹۸) و در سال ۱۰۰۰ ق در قصبهٔ وزیرپور سرکار بیانه حضور داشته است (بخارایی، ز. ۱۰۱۹ ق الف: ۵ ر). مهاجرت بعدی او از آگره به دکن (نه‌اوندی، ۱۳۸۱، ص. ۷۹۸) بین سال‌های ۱۰۰۰-۱۰۰۱ ق بوده، سپس از دکن به گجرات سفر کرده و پیش از اتمام طبقات اکبری در سال ۱۰۰۲ ق به ملازمت نظام‌الدین احمد درآمده است (بداؤنی، ۱۳۸۰، ص. ۱۳۶/۳). سفر بعدی محمدعارف از گجرات به آگره (بداؤنی، ۱۳۸۰، ص. ۱۳۷/۳) بین سال‌های ۱۰۰۲-۱۰۰۳ ق انجام شده است، اما از آگره نیز به لاهور رفته و در سال ۱۰۰۳ ق در آنجا بوده است (بخارایی، ز. ۱۰۱۹ ق ب: ۲۸۱)، درحالی‌که به باور حبیبی (۱۳۳۹، ص. ۵۲۹)، او تا سال ۱۰۰۳ ق در دکن بوده و در همین سال از آنجا به لاهور برگشته است. پس از مدتی محمدعارف از لاهور به آگره رفته و از آنجا با گروهی از شاعران در مسیر سفر به دکن، در سال ۱۰۰۴ ق از مندو گذشته است (آزاد بلگرامی، ۱۳۹۰، ص. ۳۸۹). وی در همین سال در شهر احمدنگر حضور داشته (بخارایی، ز. ۱۰۱۹ ق الف: ۱۳۲ پ) و همینجا دوباره به ملازمت خان خانان درآمده است (نه‌اوندی، ۱۳۸۱، ص. ۷۹۸). او یک سال بعد در سال ۱۰۰۵ ق در قصبهٔ باران صوبهٔ ران‌طنبور سکونت داشته (بخارایی، ز. ۱۰۱۹ ق

ب: ۲۷۹) و با لشکر عبدالرحیم خان خانان به لب رود گنگ رفته است (بخارایی، ز. ۱۰۱۹ ق الف: ۱۴۷ پ).

محمدعارف چه وقتی که ساکن بخارا بوده و چه زمانی که به مناطق بسیاری سفر کرده، برخی از حاکمان و درباریان ماوراءالنهر و هند را ستوده است، به طوری که پیش از اینکه به اندگان سفر کند، قصیده‌ای در مدح عبدالله خان بن اسکندر شیبانی (حک. ۹۸۶-۱۰۰۶ ق)، حاکم ماوراءالنهر سروده و ابیات ابتدایی آن را در سال ۹۸۸ ق برای نجمی کشمیری خوانده است (بخارایی، ز. ۱۰۱۹ ق ب، ص. ۲۶۶)، سپس وقتی که بین سال‌های ۹۹۵-۹۹۶ ق به اندگان رفته، حکمران آنجا، اسفندیار بن خسرو را در دیباچه و متن مجمع‌الفضلا به نظم و نثر مدح کرده است. او پس از ورود به هند با عبدالرحیم خان خان خانان (ف. ۱۰۳۶ ق)، سپهسالار جلال‌الدین اکبر (حک. ۹۶۳-۱۰۱۴ ق) آشنا شده و ارتباط وی با خان خانان چندان صمیمانه بوده که حتی در جنگ او با سهیل، سپهسالار عادلشاه در سال ۱۰۰۵ ق حضور پیدا کرده است (نهایندی، ۱۳۸۱، ص. ۷۹۸).

جهانگیر بن جلال‌الدین اکبر (حک. ۱۰۱۴-۱۰۳۷ ق) هم محمدعارف را از ملازمان خود دانسته (مطربی سمرقندی، ۱۳۷۷، ص. ۳۳۶) و هروی (۱۹۳۱، ص. ۵۱۱/۲) و بداؤنی (۱۳۸۰، ص. ۱۳۶/۳) هم او را ذیل شاعران عهد جلال‌الدین اکبر نیز ذکر کرده‌اند، اما در مجمع‌الفضلا نه سرگذشتی از اکبر مذکور است و نه قرینه‌ای وجود دارد که نشان دهد محمدعارف به دربار اکبر هم پیوسته است.

محمدعارف با بسیاری از شاعران و نویسندگان رابطه استاد-شاگردی داشته که از اساتید او باید مشفق بخارایی، خاکی بلخی، ملک قمی و نظام‌الدین احمد هروی را نام برد (بخارایی، ز. ۱۰۱۹ ق الف: ۱۰۵ پ، ۱۴۴ پ؛ هروی، ۱۹۳۱، ص. ۵۱۱/۲؛ بداؤنی، ۱۳۸۰، ص. ۱۳۶/۳؛ نهایندی، ۱۳۸۱، ص. ۷۹۸)، همان‌طور که قاضی ابوالفیض و محمدایوب تاشکندی (بخارایی، ز. ۱۰۱۹ ق ب، صص. ۲۸۸، ۲۹۲) هم در مقام شاگردان وی بوده‌اند. علاوه بر این محمدعارف زمان گذشتن و سکونت در مناطق مختلف با برخی از شاعران ملاقات کرده است مثل دیدار با فگاری سمرقندی در بخارا، میرک وصالی و صالح ندایی در بلخ، نجمی کشمیری در شهر سبز، عمری سمرقندی در تاشکند، شرحی جامی در فرغانه، سعید خزاری در ایسکی‌باغ، دخلی گیلانی در لاهور، محزونی سمرقندی در قصبه باران صوبه ران‌طنبور و عیانی کابلی در لب آب بان‌گنگ (بخارایی، ز. ۱۰۱۹ ق الف: ۱۱۷ پ، ۱۳۵ پ؛ بخارایی، ز. ۱۰۱۹ ق ب: ۲۵۵، ۲۵۹، ۲۶۶، ۲۸۲، ۲۵۷، ۲۸۱، ۲۷۹، ۲۹۰).

به نظر می‌رسد که محمدعارف پیش از سفر به هند و رسیدن به اندگان، اوضاع به‌سامانی نداشته و ستم‌ها دیده (بخارایی، ز. ۱۰۱۹ ق الف: ۴ پ)، اما پس از ورد به هند وضعیت وی بهتر شده است (بداؤنی، ۱۳۸۰، ص. ۳/۳).

۱۳۶). او تا سال ۱۰۱۹ ق زنده بوده و ماده تاریخی در همین سال درباره فوت فروغی اندخودی سروده است (بخارایی، ز. ۱۰۱۹ ق ب، ص. ۲۸۹)، اما حبیبی (۱۳۳۹، ص. ۵۲۹) درگذشت محمدعارف را به طور کلی بین سال‌های ۱۰۳۷-۱۰۱۴ ق تخمین زده و به باور نقوی (۱۳۴۳، ص. ۱۱۰)، او تا تاریخ تألیف مآثر رحیمی در سال ۱۰۲۵ ق زنده بوده است، اما بعید است که وی پس از این تاریخ درگذشته باشد، زیرا از افعال ماضی‌ای که نهاوندی (۱۳۸۱، صص. ۷۹۷-۷۹۸) درباره او به کار برده، چنین به نظر می‌رسد که محمدعارف زمان تألیف مآثر رحیمی زنده نبوده است. نفیسی (۱۳۴۴، ص. ۴۰۳/۱) هم محمدعارف را به اشتباه جزو شاعران اواخر سده نهم و اوایل قرن دهم ذکر کرده، درحالی‌که وی را باید از شاعران و نویسندگان اواخر قرن ۱۰ ق و اوایل سده ۱۱ ق دانست. محمدعارف از انشا و خط آگاهی داشته (نهاوندی، ۱۳۸۱، ص. ۷۹۸) و آثاری به نظم و نثر هم تألیف کرده است که عبارتند از:

- ۱- مجمع‌الفضلا که در بخش بعدی به تفصیل معرفی و بررسی شده است.
- ۲- عارف‌الآثار که تا کنون نسخه‌ای از آن یافت نشده، اما نهاوندی (نهاوندی، ۱۳۸۱، ص. ۷۹۷) از مطالب آن در اثرش نقل قول کرده، درحالی‌که گلچین معانی (۱۳۵۰، ص. ۱۵۷/۲) توصیفات او را درباره عارف‌الآثار با ویژگی‌های مجمع‌الفضلا یکسان دانسته و درکل نوشته نهاوندی را دور از حقیقت و واقعیت فرض کرده و منکر وجود عارف‌الآثار شده است. البته اگر گلچین معانی به نسخه‌ای از مجمع‌الفضلا دسترسی داشت و همان چند جمله‌ای را که نهاوندی از عارف‌الآثار نقل کرده، با متن آن مقایسه می‌کرد، حتماً به این نتیجه می‌رسید که آن چند جمله عارف‌الآثار از لحاظ لفظی و معنایی اصلاً در مجمع‌الفضلا وجود ندارد و یکسان‌انگاری این دو کتاب کار علمی و درستی نیست.
- ۳- گلشن اشعار که تا کنون نسخه‌ای از آن شناسایی نشده، اما مثنوی‌ای در بحر شاهنامه بوده که محمدعارف آن را در ستایش عبدالرحیم‌خان به نظم درآورده است (نهاوندی، ۱۳۸۱، ص. ۷۹۸).
- ۴- اشعار پراکنده‌ای که خود محمدعارف در مجمع‌الفضلا (بخارایی، ز. ۱۰۱۹ ق الف: ۱۰۵ پ، ۱۳۲ پ، ۱۳۶ ر؛ بخارایی، ز. ۱۰۱۹ ق ب، ص. ۱۳۳، ۲۵۱) و معاصران او مثل هروی (۱۹۳۱، ص. ۵۱۱/۲)، بداونی (۱۳۸۰، ص. ۱۳۶/۳) و نهاوندی (۱۳۸۱، صص. ۷۹۸-۸۰۰) نقل کرده‌اند.

۲-۲) مجمع‌الفضلا

مجمع‌الفضلا تذکره شاعران فارسی است که محتوای آن علاوه بر یک دیباجة و خاتمه، مشتمل بر معرفی شاعران در سه فرقه: ۱- از رودکی تا پیش از جامی. ۲- از جامی و معاصرینش تا پیش از مشفقی. ۳- از مشفقی و معاصرین او تا زمان محمدعارف. البته برگ‌های انتهایی فرقه سوم و خاتمه تذکره از بین رفته، اما طبق اشاره مؤلف در دیباجة، خاتمه

شامل سرگذشت دیوانگان و مسخرگان بی علم و دانش و مباحثات بین آن‌ها همراه با لطایف شاعر نمایان و اشتباهات عوام و امثال آن بوده است (بخارایی، ز. ۱۰۱۹ ق الف: ۴ ر).

طبق نسخه لاهور و رونویس نفیسی، محمدعارف تألیف مجمع الفضلا را در سال ۹۹۶ ق در اندگان شروع کرده، اما حبیبی (۱۳۳۹، ص. ۵۲۶؛ ۲۵۳۵، ص. ۱۲۸) نخست این تاریخ را به اشتباه «سنه تسعین و تسعمائه» خوانده، سپس آن را در اثر دیگرش به درستی به «سته و تسعین و تسعمائه» اصلاح کرده است. زمان و مکان پایان تألیف این تذکره هم در نسخه لاهور سال ۱۰۰۰ ق در قصبه وزیرپور سرکار بیان شده (بخارایی، ز. ۱۰۱۹ ق الف: ۵ ر)، اما در رونویس نفیسی و حبیبی به «مملکت هندوستان در عهد... جلال الدین محمد اکبر پادشاه» تبدیل شده است (بخارایی، ز. ۱۰۱۹ ق ب: ۷؛ حبیبی، ۱۳۳۹، ص. ۵۲۶). البته محمدعارف پس از سال ۱۰۰۰ ق به تدریج مطالب تازه‌ای را به مجمع الفضلا افزوده که آخرین تاریخ مذکور در آن سال ۱۰۱۹ ق در ضمن معرفی میر فروغی است (بخارایی، ز. ۱۰۱۹ ق ب: ۲۸۹).

مجمع الفضلا شامل دو گروه از ضبط‌های متفاوتی در نسخه لاهور و رونویس نفیسی است: ۱- ضبط‌هایی در حد یک یا چند کلمه به وسیله کاتبان صورت گرفته است. ۲- ضبط‌هایی بیشتر از چند کلمه که خود مؤلف در متن تذکره تغییر داده است. درواقع ضبط‌های متفاوت گروه دوم برآمده از تحریر دیگری از مؤلف است که اختلاف زمان و مکان پایان تألیف این اثر نیز در دو نسخه مذکور تأییدکننده این موضوع است. تحریر مجدد محمدعارف در مجمع الفضلا گاه در حد یک سرگذشت کامل است که در تذکره حذف یا اضافه کرده است، مثل ۱۱۲ سرگذشتی که فقط در نسخه لاهور ذکر شده یا ۶۴ شاعری که تنها در رونویس نفیسی معرفی شده است. البته سرگذشت‌هایی هم در هر دو تحریر ذکر شده که اختلاف آن‌ها در حد یک یا چند جمله است که مؤلف آن‌ها را حذف، اضافه یا اصلاح کرده است.

۲-۳) ضرورت و معرفی تصحیح تازه مجمع الفضلا

مجمع الفضلا از جمله تذکره‌هایی است که بیشترین محتوای آن مربوط به کانون‌های ادبی ایران، ماوراءالنهر و هند از آغاز تا اواسط قرن ۱۱ ق است، اما اطلاعات آن درباره شاعران و اوضاع ادبی دو کانون ماوراءالنهر و هند در قرن‌های ۱۰-۱۱ ق بسیار تازه و معتبر است، به‌ویژه سرگذشت و اشعار شاعرانی که در فرقه سوم ذکر شده، زیرا بسیاری از این شاعران یا در تذکره‌های دیگر یا دیوانی از اشعار آن‌ها معرفی نشده و تنها از طریق مجمع الفضلا نامی از آن‌ها در طول تاریخ باقی مانده است. مطالب فرقه دوم نیز قابل توجه است، زیرا محمدعارف اطلاعات و اشعار بیشتری از شاعران

قرن ۱۰ ق را ذکر کرده که در تذکره‌های دیگر مذکور نیست. فرقهٔ اول مجمع‌الفضلا دربارهٔ شاعران قرن‌های ۳-۹ ق است و مطالب مؤلف در این فرقه بیشتر از تذکرهٔ الشعراء دولتشاه اقتباس شده است، اما او در این فرقه نیز گاهی اوقات مطالب و اشعاری را به سرگذشت برخی از شاعران افزوده که در تذکرهٔ دولتشاه مذکور نیست و به احتمال قوی از دیوان اشعار آن‌ها نقل کرده است. علاوه‌براین محمدعارف گاه اشعاری را از برخی شاعران در مجمع‌الفضلا ذکر کرده که نه در مأخذ او، تذکرهٔ الشعراء و نه در دیوان یا کلیات آن شاعر ثبت است.

اهمیت ویژهٔ مجمع‌الفضلا در تاریخ ادبیات فارسی باعث شده تا تصحیح این تذکره نیز ضرورت پیدا کند و به‌همین دلیل شعبانلو و خشکاب به‌ترتیب در سال‌های ۱۳۹۳-۱۳۹۴ ش برای تصحیح اثر محمدعارف کوشیده‌اند، اما علی‌رغم اینکه این تذکره پیش از این یک بار چاپ شده، هنوز تصحیح و تحقیق آن دوچندان ضرورت دارد، زیرا - نسخهٔ اساس شعبانلو و خشکاب رونویس مغلوط و ناقص نفیسی است که عیوب این رونویس به شرح زیر به کار آن‌ها هم راه یافته است:

ا. افتادگی کامل یا بخش اعظم برخی از سرگذشت‌ها مثل سرگذشت مولانا قطبی، نادری مروی و مولانا رونقی.

ب. فقدان کامل ۱۱۲ سرگذشت: ۱۸ شاعر در فرقهٔ اول، ۷۸ شاعر در فرقهٔ دوم و ۱۶ شاعر در فرقهٔ سوم.

میزان سرگذشت‌های مذکور در نسخهٔ لاهور (نقوی، ۱۳۴۳، ص. ۱۱۲)، رونویس نفیسی (بخارایی، ۱۳۹۳، ص.

فهرست، ۱۲-۲۲) و رونویس حبیبی (۱۳۳۹، ص. ۵۲۶، ۵۲۹) درمقایسه با تصحیح تازهٔ مجمع‌الفضلا اینچنین است:

	نسخهٔ لاهور	رونویس حبیبی	رونویس نفیسی	تصحیح تازه
فرقهٔ اول	۱۳۰ نفر	۱۰۰ نفر	۱۱۶ نفر	۱۳۳ نفر
فرقهٔ دوم	۱۲۰ نفر	هر دو فرقه	۵۷ نفر	۱۳۸ نفر
فرقهٔ سوم	۱۴۰ نفر	۲۵۰ نفر	۲۰۷ نفر	۱۶۰ نفر
پیوست				۶۴ نفر
جمعاً	۴۱۰ نفر	۳۵۰ نفر	۳۸۰ نفر	۴۹۵ نفر

ج. افتادگی جملات و ابیات برخی از سرگذشت‌ها مثلاً در سرگذشت مولانا بساطی سمرقندی، امیر سلطان جلال‌الدین و واهی.

- د. فقدان جملات و ابیات برخی از سرگذشت‌ها، مثلاً در سرگذشت فردوسی، نظامی عروضی و فرخاری.
- ه. ضبط‌های مغلوط مثلاً در سرگذشت رودکی، عسجدی و فردوسی.
- در چاپ قبلی از منابع جانبی برای تصحیح بسیاری از ضبط‌های مغلوط رونویس نفیسی استفاده نشده، به‌ویژه که مآخذ مطالب فرقه اول و دوم مشخص و متن آن‌ها به مراتب منقح‌تر است و در تصحیح تازه ضبط‌های مغلوط بسیاری از سرگذشت‌ها با استفاده از این منابع تصحیح شده است: تذکره الشعرای دولتشاه سمرقندی، تحفه سامی سام میرزا صفوی و رشحات عین الحیات فخرالدین صفی.
- همچنین در چاپ قبلی برای تصحیح ابیات مغلوط رونویس نفیسی به دواوین شاعران مراجعه نشده، اما در تصحیح تازه بسیاری از ضبط‌های نادرست ابیات با استفاده از دواوین و منظومه‌های چاپی معتبر یا خطی تصحیح شده است.
- هاشم شایق پس از اتمام کتابت رونویس نفیسی آن را بازبینی کرده و اضافات و اصلاحاتی را بر اساس حدس و گمان در بین السطور و حاشیه صفحات با مداد و خط و جوهری جز متن اضافه کرده، اما تمام این موارد در چاپ قبلی جزو مجمع الفضلا دانسته و به متن اضافه شده است.
- چاپ قبلی مقدمه تحقیقی درخوری درباره کتابشناسی و نسخه‌شناسی توصیفی اثر، سرگذشت کامل مؤلف، ضرورت و روش تصحیح ندارد، به‌طوری‌که اغلب مطالب آن با تازگی خاصی ندارد و با دقت و جزئیات بیشتری در منابع اقدم و معتبر ذکر شده است یا معمولاً نقل قول مستقیم و طولانی از متن مجمع الفضلا یا تذکره‌های دیگر است. در پایان مقدمه چاپ قبلی غیر از آغاز و انجام موجود رونویس نفیسی هشت صفحه دیگر هم اضافه شده که وجودشان اصلاً لازم و ضروری نیست، زیرا شامل یادداشت‌های کاتب و مالک رونویس در صفحات ابتدایی و فهرست شاعرانی است که نفیسی تنظیم کرده است.
- در چاپ قبلی بخشی با عنوان تعلیقات را در ۱۱۵ صفحه به انتهای متن افزوده شده و مطالبی درباره برخی از شاعران فرقه سوم کتاب ذکر و منابعی در انتهای هر مدخل فهرست شده است، اما این بخش هم مفید و لازم نیست، زیرا معمولاً مصحح متون کهن باید ابهامات و مشکلات متن را در تعلیقات توضیح دهد، نه اینکه فقط اطلاعاتی درباره برخی از شاعران گردآوری کند. اگر هم قرار باشد که اطلاعاتی تکمیلی درباره یک یا چند شاعر در تعلیقات ذکر شود، مصحح باید به منابع متقدم و ترجیحاً معاصر با مؤلف رجوع کند نه اینکه مثلاً در چاپ قبلی دانشنامه ادب فارسی و اثر آفرینان جزو آثار جامع و کاملی دانسته و بیشترین مطالب تعلیقات از این دو اثر رونویسی شود، زیرا این نوع آثار جزو منابع متأخر عمومی و سطحی محسوب می‌شوند که نه رویکردی انتقادی به اطلاعات دارند و نه منابع مورد استفاده آن‌ها اولویت‌بندی دارد، اگرچه حسن آن‌ها در تجمیع اطلاعات منابع است، اما اطلاعات این دو کتاب بیشتر برگرفته از

آثاری است که اطلاعات آن‌ها هم اقتباسی از مجمع‌الفضلاست، به‌ویژه تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی که هم در چاپ قبلی و هم مؤلفان دو اثر مذکور مستقیماً از آن استفاده کرده‌اند.

- روش ارجاع دادن در تعلیقات چاپ قبلی نیز شبهه‌انگیز و غلط‌انداز است، زیرا در بسیاری از موارد مطالبی دربارهٔ شاعران ذکر و به دانشنامهٔ ادب فارسی و چند اثر دیگر ارجاع داده شده و مخاطب تصور می‌کند که به تمام این منابع رجوع شده و مطلب او برگرفته از چندین منبع است، در حالی که چنین نیست، بلکه مطالب مذکور صرفاً برگرفته از دانشنامهٔ ادب فارسی است و منابعی که پس از این اثر به آن‌ها ارجاع داده شده، در اصل منابع مورد استفادهٔ مؤلف دانشنامهٔ ادب فارسی است و در چاپ قبلی اصلاً از آن‌ها استفاده نشده و معلوم نیست دلیل ذکر آن‌ها چیست.

۲-۴) نسخه‌های خطی تصحیح تازه

۱- نسخهٔ شمارهٔ Pf I 2/2742 محفوظ در کتابخانهٔ دانشگاه پنجاب، لاهور- پاکستان: این نسخه ۱۶۲ برگ و هر صفحهٔ آن ۲۱ سطر دارد. نام کاتب و تاریخ کتابت آن مذکور نیست، اما به نظر می‌رسد که در قرن ۱۱ ق کتابت شده است. نسخه از پایان افتادگی دارد و متن آن با این جملات آغاز شده: «سپاس بی‌غایت و ستایش بی‌نهایت آفریدگار جل و عم نواله را که از کمالات موجودات در دریای وجود شخصی انسانی سفینه‌ای پردفینه پرداخت» و پایان موجود آن به سه مصرع ابتدایی شعر عیانی منتهی شده است:

«زهی نهال قدت نخل شادمانی ما غم تو حاصل ایام زندگانی ما
دریغ و درد که در کنج غم نهان مردیم»

کاتب نسخه را پس از کتابت با نسخهٔ مأخوذ مقابله کرده و افتادگی‌ها و ضبط‌های مغلوپ آن را با همان خط متن در بین‌السطور یا حاشیهٔ نسخه تکمیل و اصلاح کرده است. دو سه صفحه از این نسخه جابه‌جا صحافی شده، اما جز در پایان افتادگی دیگری ندارد. به عقیدهٔ نقوی (۱۳۴۳، پاورقی، ۱۱۴)، «آقای عبدالحی حبیبی، دانشمند فاضل معاصر افغانی نسخه‌ای از روی این نسخه برای کتابخانهٔ شخصی خود استساخ و از روی آن نسخه نسخه‌ای دیگر برای استاد سعید نفیسی تهیه کرده‌اند»، اما نسخهٔ لاهور هیچ ارتباطی با رونویس حبیبی و نفیسی ندارد، زیرا رونویس نفیسی قطعاً و رونویس حبیبی به احتمال قوی برگرفته از نسخهٔ بینوا در کابل بوده است.

۲- نسخهٔ شمارهٔ ۶۵۴۶ محفوظ در کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران- ایران: این نسخه رونویسی است که به دستور هاشم شایق از روی نسخهٔ بینوا برای سعید نفیسی انجام شده و نفیسی فهرست شاعران را با خط خود به انتهای آن افزوده است. محمد انور، ناقل معلم صنوف ابتدائیهٔ لیسهٔ حبیبیه این نسخه را در کابل با خط نستعلیق در ۱۳ جدی (دی‌ماه) سال ۱۳۳۰ برجی خورشیدی در ۲۹۳ صفحه کتابت کرده که هر صفحهٔ آن ۱۷ سطر دارد. اندازهٔ نسخه و متن آن به‌ترتیب ۱۵×۲۱ و ۱۱×۱۹ سانتی‌متر است. کاغذ آن فرنگی و جلدش گالینگور است. عطف و گوشهٔ آن تیماج حنایی

و قطع آن خشتی است (دانش‌پژوه، ۱۳۵۷، ص. ۲۹۴/۱۶).

نسخه از آغاز و انجام افتادگی دارد و متن آن با این مصراع‌ها آغاز شده:

سنبل حرف همه نامه عرفان گردد

نقشبند قلم قدرتش از حکمت عین درم ناسره را سکه احسان گردد

و پایان موجود آن چنین است:

دردکشان خویش را لای شراب می‌دهد صاف

محمد انور این نسخه را در دو ماه رونویسی و در یک ماه با نسخه مأخوذ مقابله کرده است (بخارایی

«ب»، ز. ۱۰۱۹ ق، ظهر). او پس از اینکه کتابت این رونویس را تمام و اغلاط و افتادگی‌های آن را با همان

خط متن تصحیح و تکمیل کرده است، هاشم شایق نیز مجدداً به ضبط‌های غلط و افتاده با خطی جز خط

متن اشاره کرده، اما آن‌ها را به دلیل نبود فرصت تصحیح نکرده است (بخارایی «ب»، ز. ۱۰۱۹ ق، ظهر).

۲-۵) شیوة تصحیح تازه

نسخه لاهوری شک نسبت به رونویس نفیسی کامل‌تر و درست‌تر است، بنابراین متن آن طبق شیوة تصحیح بر مبنای نسخه اساس حروفچینی و با رونویس نفیسی مقابله شد، سپس اختلافات آن‌ها در پاورقی صفحات ثبت و درنهایت متن نهایی با توجه ضبط‌های موجود تصحیح گردید. نسخه لاهور نسخه معتبری است و غلط‌های اندکی دارد، بنابراین سعی شد فقط برای تصحیح ضبط‌های افتاده و مغلوپ آن به ناچار از رونویس نفیسی استفاده شود.

بخش اعظمی از دو فرقه اول و دوم مجمع‌الفضلا اقتباسی آزادانه از تذکرة الشعراء دولتشاه سمرقندی است، اما بسیاری از بخش‌های نظم و نثر این دو فرقه با منابع آن تفاوت‌هایی دارد که آن‌ها را می‌توان در دو گروه جداگانه قرار داد: اول، تفاوت‌هایی که خود محمدعارف باعث آن بوده، زیرا منابع پیش از خود را بعینه رونویسی نکرده، بلکه از آن‌ها اقتباس کرده است، بنابراین این تفاوت‌ها در تصحیح تازه به همان شکلی که مؤلف ذکر کرده، باقی ماند. دوم، تفاوت‌هایی که مخل معنا و وزن است و کاتبان مرتکب آن شده‌اند و بسیار بعید است که مؤلف آن‌ها را به اشتباه خوانده یا نوشته باشد. در مواجهه با این گروه از تفاوت‌ها، از ضبط‌های اشتباه یا افتاده نسخه لاهور و گاه از رونویس نفیسی هم عدول شد و با استفاده از منابع اصلی مجمع‌الفضلا مثل تذکرة الشعراء، تحفة سامی و رشحات عین الحیات تصحیح گردید. البته از دواوین شاعران نیز غفلت نشد، به طوری که پس از رجوع به بیش از پنجاه دیوان و منظومه شعری، بسیاری از افتادگی‌ها و ضبط‌های مغلوپ تصحیح شد. گاهی هم نسخه لاهور و رونویس نفیسی یا افتادگی

داشت یا مغشوش بود و هم از منابع ثانوی کمکی برنیامد، بنابراین به اجبار و با احتیاط اما با توجه به جاهای دیگر متن و اقتضای وزن شعری تصحیح قیاسی شد.

نسخه لاهور با رونویس نفیسی تفاوت‌های ریز و درشتی دارد، اما هیچ‌گونه شواهد و قرائنی وجود ندارد که یکی از روی دیگری رونویسی شده باشد یا اینکه نسخه اصل هر دوی آن‌ها یکسان بوده باشد. به هر حال تفاوت ضبط‌های این دو نسخه را نیز می‌توان در دو گروه قرار داد: اول، ضبط‌های متفاوتی که در حد حروف و کلمات و بیشتر متعلق به دو فرقه اول و دوم است. این تفاوت ضبط‌ها یا در نسخه اصل هر کدام از نسخه لاهور و رونویس نفیسی نیز وجود داشته یا کاتبان دو نسخه زمان کتابت مرتکب سهو و خطای کتابت شده‌اند، به‌ویژه که نسخه اصل رونویس نفیسی خود بسیار مغلوپ بوده و زمان رونویسی از آن نیز سهویات بیشتری به آن راه پیدا کرده است. دوم، ضبط‌های متفاوتی که بیشتر در فرقه سوم در حد عبارات یا جملات است. این نوع تفاوت‌ها حاصل لغزش کاتبان نیست، بلکه برآمده از اصلاحات مؤلف در متن تذکره است که ساختار جملات را تغییر داده است. اختلاف ضبط‌های این هر دو گروه در پاورقی ثبت گردید، اما به‌طور کلی از ذکر تفاوت‌های مربوط به غلط‌های املائی، هاء غیر ملفوظ و گونه زبانی آسیای مرکزی اجتناب شد.

تصحیح تازه علاوه بر مقدمه‌ای مفصل، شامل تعلیقاتی در چهار بخش عام، تاریخی، جغرافیایی و واژگانی است و فهرست‌هایی نیز برای استفاده آسان از متن کتاب ضمیمه شده که عبارتند از: فهرست اسامی اشخاص، اماکن، کتب و رسالات، ابیات و مصراع‌ها.

۳) نتیجه‌گیری

مجمع‌الفضلائی محمدعارف بخارایی از جمله تذکره‌های عمومی اما مهم اواخر قرن ۱۰ و اوایل سده ۱۱ ق است که شامل اطلاعات مهمی درباره اوضاع ادبی و احوال و اشعار شاعران ایران، ماوراءالنهر و شبه‌قاره است. سرگذشت محمدعارف در منابع مختصر و گاه نادرست ذکر شده، به‌طوری که ۱- تخلص او به اشتباه و بر اساس برخی از آثار چاپی معاصرانش که سرشار از اغلاط کتابتی و چاپی‌اند، بقایای ثبت شده، درحالی که این تخلص در هر سه نسخه از مجمع‌الفضلائی او هر کدام ده بار بعینه لقایی ثبت شده است. ۲- شباهت نام و تخلص او با دو تذکره‌نویس دیگر، یعنی ابوالبقای تفرشی متخلص به بقایی و محمد دارایی متخلص به عارف باعث شده تا اطلاعات مربوط به این سه نفر با هم خلط شود. ۳- زادگاه او بخارا است، اما برخی وی را به اشتباه اهل بدخشان دانسته‌اند. ۴- او پس از مدتی از بخارا مهاجرت کرده و پیش از ورود به هند به ترتیب از بخارا به بلخ، شهر سبز، تاشکند، فرغانه، ایسکی‌باغ خزار و

اندگان عبور کرده و این برخلاف نظر برخی از محققان است که معتقدند وی از فرغانه به هند مهاجرت کرده است. ۵- تاریخ ورود وی به هند در اغلب منابع در سال ۹۷۹ ق ذکر شده، اما به احتمال قوی، «سبعین» در این تاریخ تصحیفی از «تسعین» است، زیرا وی حداقل تا سال ۹۹۵ ق در ماوراءالنهر حضور داشته و در همین تاریخ مجمع‌الفضلا را به نام حاکم اندگان درآورده است. ۶- او محتملاً در سال ۹۹۹ ق وارد هند شده و مسیرها و سکونتگاه‌هایش از این تاریخ تا سال ۱۰۰۵ ق به ترتیب عبارتند از: اورپسه و بنگاله، آگره، قصبه وزیرپور سرکار بیانه، دکن، گجرات، آگره، لاهور، آگره، مندو، دکن، احمدنگر، قصبه باران در صوبه ران‌طنبور و لب رود گنگ. ۷- وی عبدالله‌خان شیبانی، حاکم ماوراءالنهر و اسفندیار بن خسرو، حکمران اندگان را در اشعار خود مدح کرده و او را ذیل شاعران جلال‌الدین اکبر و پسرش جهانگیر، حاکمان هند نیز معرفی کرده‌اند، اما خودش به موضوع اخیر اشاره نکرده است. ۸- مشفق بخارایی، خاکی بلخی، ملک قمی و نظام‌الدین احمد از اساتید او و قاضی ابوالفیض و محمدایوب تاشکندی از شاگردان وی بوده‌اند. ۹- او زمان گذشتن و سکونت در مناطق مختلف با برخی از شاعران ملاقات کرده است، مثل دیدار با فگاری سمرقندی در بخارا، میرک وصالی و صالح ندایی در بلخ، نجمی کشمیری در شهر سبز، شرحی جامی در فرغانه، دخلی گیلانی در لاهور، محزونی سمرقندی در قصبه باران صوبه ران‌طنبور و... ۱۰- اعتقاد بر این است که او تا سال ۱۰۲۵ ق زنده بوده، اما به نظر می‌رسد که وی پیش از این تاریخ درگذشته و آنچه قطعی است، زندگی او تا سال ۱۰۱۹ ق است.

برخلاف اهمیت بسیار مجمع‌الفضلا، نسخه‌های خطی بسیار اندکی از آن تا کنون شناسایی شده، به طوری که در حال حاضر فقط یک نسخه خطی و یک رونویس از آن باقی مانده و چاپ قبلی آن بر اساس رونویس مغلوپ و ناکامل نفیسی انجام شده که به دلیل نقص‌های زیر، بر اساس نسخه لاهور و مقابله آن با رونویس نفیسی دوباره تصحیح شده است: ۱- افتادگی کامل یا بخش اعظم برخی از سرگذشت‌ها ۲- فقدان کامل ۱۱۲ سرگذشت ۳- افتادگی برخی از جملات و ابیات ۴- فقدان برخی از جملات و ابیات ۵- ضبط‌های مغلوپ در بسیاری از سرگذشت‌ها ۶- استفاده نکردن از منابع مجمع‌الفضلا و دواوین شاعران در تصحیح ضبط‌های مغلوپ و ناقص ۷- واردکردن اضافات و اصلاحات مبتنی بر حدس و گمان هاشم شایق به متن اصلی تذکره ۸- فقدان مقدمه‌ای تحقیقی درباره کتابشناسی و نسخه‌شناسی توصیفی اثر، سرگذشت کامل مؤلف، ضرورت و روش تصحیح ۹- نبود تعلیقات مفید برای مشکلات متن و اعلام تاریخی و جغرافیایی، در عوض رونویسی سرگذشت‌ها از منابع متأخر و نامعتبر.

تصحیح تازه مجمع‌الفضلا بر اساس نسخه لاهور و مقابله آن با رونویس نفیسی انجام و برای اصلاح ضبط‌های

مغلوط و ناقص متن از منابع مؤلف و دواوین شاعران هم استفاده شده است. همچنین نسخهٔ لاهور و رونویس نفیسی برگرفته از دو تحریر جداگانه از مجمع‌الفضلاست که ضبط‌های متفاوت آن‌ها در تصحیح تازه با هم آمیخته نشده است. این تصحیح علاوه بر مقدمه‌ای مفصل، شامل تعلیقاتی در چهار بخش عام، تاریخی، جغرافیایی و واژگانی است و فهرست‌هایی نیز برای استفادهٔ آسان از متن کتاب ضمیمه شده که عبارتند از: فهرست اسامی اشخاص، اماکن، کتب و رسالات، ابیات و مصراع‌ها.

کتابنامه

- آزاد بلگرامی، م. غ. ع. ن. (۱۳۹۰). خزانه عامره. به تصحیح ناصر نیکوبخت و شکیل اسلم بیگ. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- بخارایی، م. ع. (۱۳۹۳). مجمع الفضلا. به اهتمام محمد خشکاب. تهران: منشور سمیر.
- بخارایی، م. ع. (ز. ۱۰۱۹ ق «الف»). مجمع الفضلا. لاهور: کتابخانه دانشگاه پنجاب. شماره نسخه Pf I 2/ 2742. [نسخه خطی]. تألیف ۹۹۶ ق به بعد. کتابت قرن ۱۱ ق
- بخارایی، م. ع. (ز. ۱۰۱۹ ق «ب»). مجمع الفضلا. تهران: کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران. شماره نسخه ۶۵۴۶. [نسخه خطی]. تألیف ۹۹۶ ق به بعد. کتابت ۱۳۳۰ ش.
- بداؤنی، ع. م. (۱۳۸۰). منتخب التواریخ. به تصحیح مولوی احمدعلی صاحب و کوشش توفیق سبحانی. ج ۳. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- حبیبی، ع. (۱۳۳۹). «مجمع الفضلای محمدعارف بقایی». راهنمای کتاب. ش ۴، صص ۵۲۲-۵۳۰.
- حبیبی، ع. (۲۵۳۵). هنر عهد تیموریان و متفرعات آن. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- خیامپور، ع. ر. (۱۳۶۸). فرهنگ سخنوران. ج ۲. تهران: طلایه.
- دانش پژوه، م. ت. (۱۳۵۷). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران. ج ۱۶. تهران: دانشگاه تهران.
- دهلوی، م. ص. (۱۹۹۳). طبقات شاهجهانی. به تصحیح محمد اسلم خان. طبقه ناسعه. دهلی: دانشگاه دهلی.
- دهلوی، م. ص. (۲۰۱۳). طبقات شاهجهانی. به تصحیح محمد احتشام‌الدین. ج ۲. علیگره: دانشگاه اسلامی علیگره.
- گلچین معانی، ا. (۱۳۵۰). تاریخ تذکره‌های فارسی. ج ۲. تهران: دانشگاه تهران.
- مطربی سمرقندی، س. م. (۱۳۷۷). نسخه زیبای جهانگیر. به کوشش اسماعیل بیگ جانوف و علی موجانی. قم: کتابخانه عمومی مرعشی.
- نفیسی، س. (۱۳۴۴). تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی. ج ۲. تهران: کتابفروشی فروغی.
- نقوی، س. ع. ر. (۱۳۴۳). تذکره نویسی فارسی در هند و پاکستان. تهران: علمی.
- نهادوندی، ع. (۱۳۸۱). مآثر رحیمی. به اهتمام عبدالحسین نوایی. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- نهادوندی، ع. (۱۹۳۱). مآثر رحیمی. به اهتمام محمد هدایت حسین. ج ۳. کلکته: بیست میشن.
- هروی، ا. م. (۱۹۳۱). طبقات اکبری. به اهتمام بی. دی. ام. ای. ج ۲. کلکته: بیست میشن.